

5-MAVZU: Xalq ertaklari.

ЭРТАКЛАР

Эртактлар дунёдаги бошқа халқлар оғзаки ижодида кенг тарқалганидек, ўзбекларда ҳам энг оммавий жанрлардан бири сифатида турли вилоятларимизда яшайдиган юртдошларимиз томонидан севиб айтиб келинган. Уларнинг жуда қадим замонлардан яратилганини «эртақ» атамасининг Маҳмуд Кошғарий томонидан 1074 йилда ёзилган «Девону луғоти-т-турк» асарида «этуқ» тарзда қўлланганидан билса бўлади: «Этуқ – ҳикоя, эртақ; бирор мақсадни шоҳга билдириш, ҳикоя қилиш учун ҳам бу сўз қўлланади. Асли бир нарсани ҳикоя қилишдан олинган». Бу жанрнинг қадимийлигини қозоқ, қирғиз, туркман ва бошқа бир қатор туркий халқлар оиласига кирувчи миллатлар оғзаки ижодида ҳам эртақ деб аталиши, исботлаши мумкин. Шунингдек, мифлар, афсона, ривоятлар ҳақида фикр юритганимизда, диффузион жараённинг кейинги босқичи эртақ эканлигини эслатиб ўтганмиз. Демак, агар халқимиз оғзаки ижодини қадимги қадриятлар сифатида эъзозласак, бу хазинанинг ноёб дурдонаси сифатида ҳеч иккиланмай эртактларни қайд этиш мумкин экан. Эртақ терминини Ўзбекистондаги ҳамма вилоятлар аҳолиси жуда яхши билса-да, бу жанрга оид асарлар турлича ҳудудларда турлича аталган. Хусусан, тошкентликлар «чўпчак», фарғоналиклар «матал», хоразмликлар «варсақи», ўзбек ва тожик тилида сўзлашувчи ватандошларимиз «ушук» тарзда аташган. Булардан ташқари жонли сўзлашувда баъзан афсона, ўтирик, тутал атамалари ҳам учрайди. Ҳатто ҳазрат Алишер Навоий ҳам ғазалларидан бирида «чўпчак» сўзини қўллаганлар:

Ҳабибим ҳусни васфин уйла муҳлик англаким бўлғай,
Қошинда қиссаи Юсуф бир уйқу келтурур чўпчак .

(Байтдаги «чўпчак» «Наводиру-ш-шабоб»нинг 1959 йилги нашрида «чўрчак» шаклида ёзилган. Шунинг учун Алишер Навоий замонида «чўрчак» ёки «чўпчак» атамаси бор эди деб хулоса қилиш мумкин бўлади). Айни пайтда байтдаги «уйқу» сўзига эътибор беринг. Маълум бўладики, оқшом пайти болаларни ухлатишда эртақнинг сеҳрли таъсир кучидан бугунги кунда фойдаланар эканмиз, бу анъана ҳам бежиз пайдо бўлмаганини қайд этамиз. Дарвоқе, Ҳ.Олимжоннинг 1937 йилда ёзган «Ойгул билан Бахтиёр» эртагини эслашимиз ҳам ўринли:

Болалик кунларимда,
Уйқусиз тунларимда,
Кўп эртақ эшитгандим,
Сўйлаб берарди бувим.

Эсимда ўша дамлар,
Ўзи учар гиламлар,
Тоҳир-Зухра, Ёрилтош,
Ойни уялтирган қош .

Шоир дoston бошланишида (dostonнинг бош мазмуни ҳам «Озода чеҳра» эртагига асосланишини таъкидлаш мумкин) халқ эртаклари жозибасини шоирона кашфиётлар билан ёритиб берган. Бу мисраларда «Тоҳир ва Зухра», «Ёрилтош» эртакларининг номи тилга олинанишидан ташқари «ўзи учар гиламлар», «ойни уялтирган қош»лар, «беқанот учган отлар», «сўйлагувчи деворлар», «бола бўп қолган чоллар» санаб ўтилади. Ҳақиқатан ҳам, «Ойгул билан Бахтиёр» адабий эртагини ёзишда шоирга халқ эртакларининг сирли олами илҳом бағишлаган ва Ҳамид Олимжон ўз ўқувчисига бу илҳом изохини гўзал сўзлар билан етказишга ҳаракат қилган. Юқорида келтирган фикрларимиз халқ эртакларининг ҳақиқий сўз санъати сифатида қадимдан яшаб келаётганини, халқ ҳаётида уларда тасвирланган олам муайян аҳамият касб этганини далиллайди. Халқ эртакларимизнинг бадиий ижод намунаси сифатидаги жанр хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Эртаklar халқ оғзаки ижодининг эпик жинси (тури)га мансуб.
2. Эртаklar, асосан, насрда яратилади. Фақат айрим асарлардагина («Ёрилтош», «Тоҳир ва Зухра» ва б.) қўшиқни эслатувчи шеърий парчалар учрайди.
3. «Бир бор экан, бир йўқ экан» бошламаси ва «мурод-мақсадига етибди» якунланмаси эртаklarнинг анъанавий белгиси ҳисобланади.
4. Ҳаёлий-фантастик тасвир эртаklar сюжетида қўлланадиган устувор усулдир.
5. Эртаklarнинг умумий мазмунида IMF формуласи доимий такрорланади. Ҳар бир эртак I – инициал – бошланма; M – медиал – асосий қисм; F – финал – якунланмадан иборат бўлади.

Эртаklarнинг мифлардан ижод усулини ўзлаштирганлиги ҳақида фикр юритган эдик. Бу анъана ўзбек халқ эртакларининг умумий мазмунида бугунги кунгача сақланиб келмоқда. Эҳтимол, бу жанр асарларининг яшовчанлигини таъминлаган асосий хусусият ҳам шундан иборатдир. Халқ ўз эртакларида чегарасиз равишда ҳаёлот оламини кезиб чиқади. Яъни уларда халқ фантазияси маҳсули бўлган чегара билмас уйдирмалар, трансфигурация (бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиш) ҳолатлари тингловчини ўзига жалб этади. Ваҳоланки, эртак бошланмаларидаги “Бир бор экан, бир йўқ экан, бир оч экан, бир тўқ экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан...” (олимлар бошланмадаги таркибий “экан” қисмларнинг 20 га яқин бўлишини белгилашган) ибора ва жумлалар мутахассислар фикрича, эртакда баён қилинган воқеаларнинг аслида умуман бўлмагани ва рўй бериши мумкин эмаслигини англатар экан. Ҳақиқатан ҳам, dostonларда биз бу мазмундаги

бошланма – зачинларни учратмаймиз. Шу боис одатга кўра дostonлардаги воқеалар ҳаётда бўлган деб қабул қилинади. Эртақда эса тамом бошқа ҳолат ҳукм суради. Чунки бу жанр бошланмасидаги “бор-йўқ”, “оч-тўқ” сўзларининг ўзи ҳикоя қилинаётган воқеага нисбатан шубҳа уйғотади. Аммо масаланинг қизиқ томони шундаки, воқеа бошланмасдан атайин шубҳа уйғотишга бўлган ҳаракат тингловчига деярли таъсир қилмайди. Биз эртақлардаги уйдирмаларга тўла ишонамиз, асар қаҳрамонларининг тақдирига бефарқ қарай олмаймиз, севикли малика ёки чўпон муваффақият қозонса, бу ғалаба ўзимизникидек қувонаверамиз.

Халқ эртақлари мазмунида ижтимоий, иқтисодий, маиший ҳаётнинг ҳамма масалалари ўз ифодасини топади, десак хато бўлмайди. Шунинг учун ҳам ер юзининг ҳамма минтақаларида яшайдиган халқларда умумий ҳаёт тарзи яқин бўлгани сабаб бир хил мазмундаги эртақлар кўп учрайди. Француз, инглиз, хитой, япон эртақлари аксарият ҳолларда ўзбеклар ижодидаги бу жанрдаги асарлар мазмунини такрорлайди. Фақат французларда пишлок, узум; хитойларда гуруч; ўзбекларда тухум ёки қатик каби нарсалар фарқи сезилади. Агар бошқа ҳақлардаги эртақлар матнида шу ёки бошқа нарсалар номини миллий предметлар билан алиштирсак, кўпинча, бошқа халқлар намуналари ҳам ўзбекники бўлади-қолади. Бу ҳолат сабабини аввал қайд қилганимиздек, бир халқдан иккинчи халқнинг ўзлаштириши деб эмас, умумий ҳаёт тарзининг яқинлиги билан асослаш маъқулроқдир. Масалан, ёкут халқидаги “Бекинмачок”, руслардаги “Ўн икки ой” (“Морозбобо”) ва ўзбекдаги “Зумрад ва Қиммат” эртақларида воқеа тугунидан тортиб ечимигача бир хил йўналишда кечади. Аммо бу асарларнинг ҳар бири бевосита ўша халқ ижоди намунаси деб тан олинади. Ўзбек фольклоршунослиги ривожига муносиб ҳисса қўшган Мансур Афзалов ўзбек халқ эртақлари юзасидан илмий иш ёзар экан, бу жанрнинг ўрганилиши тарихига алоҳида тўхтаган. Олимнинг маълумот беришича, ўзбек эртақларига бўлган илмий эътибор XIX аср иккинчи ярмидан бошланган. Бу ўринда А.А.Кушакевич, Н.Лапунова, А.Васильев, А.Н.Самойлович, В.В.Бартольд каби бир қатор зиёли ва таниқли олимлар исмлари келтирилган. Шунингдек, «Фарҳод ва Ширин», «Ширин қиз», «Самарқанд», «Шахзода Назар Муҳаммад ва Малика Назарбиби», «Аннамурод бова ҳақида», «Эрни эр қилган хотин», «Донишманд Чўпон» каби афсона ва эртақлар матнларининг ёзиб олиниши, дастлабки тадқиқ қилиш жараёни ҳақида маълумотлар қайд этилган. Ўзбек эртақлари ўз вақтида Миён Бузрук Солиҳов, Ҳоди Зарифов, Холид Расул, Буюк Каримов каби олимлар томонидан ўрганилган. Кейинчалик бу фаолиятни К.Имомов, Т.Ғозибоев, Ғ.Жалолов, Х.Эгамов, Ҳ.Раззоқов, Ж.Юсупов каби олимлар давом эттиришди.

Халқ табиатан ҳамиша адолатни ёқлайди, ҳимоя қилади. Эртақлар яратилиш жиҳатдан мифларга асосланса, мавзунинг танланиши, образлар тизимидаги йўналишлар, ҳаёт муаммоларини акс эттиришда адолат мезонига бўйсунади. Қаллоблик, виждонсизлик, хиёнат, ёлғончилик, маънавий нопоклик каби иллатлар доимий равишда қораланади. Мардлик, тўғрисиқлик,

меҳнатсеварлик, иймонлилик, поклик фазилатлари ҳурмат билан тилга олинади. Воқеанинг тугуни ҳам ҳамиша ана шу фазилатларни улуғлаш билан ечимини топади. Моҳир халқ фарзандлари томонидан ўйлаб топилган фантастик ҳодисалар, уйдирма лавҳалар, сеҳрли нарса-буюмлар, жодулар, ғайритабиий ҳодисалар эса том маънода ёвузликнинг қораланиши, эзгуликнинг мақталишида поэтик хомашё сифатида фойдаланилади. Халқ эртакларининг мазмун ва ҳаётдаги воқеаларни тасвирлаш йўналишига кўра уч тури мавжудлиги М.Афзалов, К.Имомов томонидан кўрсатиб ўтилган. Бу таснифга кўра эртаклар сеҳрли ва ҳаётий турларга бўлинади. Аммо айрим адабиётларда ҳайвонлар ҳақидаги, сеҳрли, маиший турларга бўлинади. Мансур Афзалов таснифида яна ҳайвонлар, сеҳрли-фантастик, ҳаётий-сатирик турлар ҳам кўрсатилган. Умумий таҳлилнинг осон ва тушунарли бўлиши учун биз ана шу таснифга биноан иш кўришни маъқул топдик. Эртакларни тасниф қилиш қанчалар мураккаб эканлигини уларни таҳлил қилиш жараёнида ўзингиз англаб етасиз.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар. Ҳайвонлар ҳақидаги эртакларни айрим мутахассислар сеҳрли-фантастик эртаклар туркумига мансуб ҳисоблайдилар. Хусусан, К.Имомов, Ғ.Жалолов ўзларининг тадқиқотларида ҳайвонлар иштирок этадиган эртакларни сеҳрли эртаклар қаторида таҳлил қиладилар. Бу асарларда ҳайвонлар иштироки, уларнинг асар қаҳрамонлари билан суҳбатда бўлишлари олимларнинг сеҳрли эртаклар деб аташларига асос беради. Биз бу атамани шартли равишда қабул қиламиз, чунки сеҳрли эртакларнинг ҳайвонлар иштирок этмаган мазмундагилари ҳам етарли бўлиб, уларни алоҳида таҳлил қилиш мумкин. М.Афзалов ҳайвонлар ҳақидаги эртакларнинг ўзида турли фарқланувчи асарлар борлигини қайд этади. Уларнинг биринчи турига мифологик мазмун ифодаланганларини кўшади. Маълумки, қадим замонлар тотемизм ва фетишизм тушунчаси нуктаи назаридан аجدодларимиз ҳар бир нарса-предметни, шу жумладан, ҳайвонларни ўзларига ҳомий деб билганлар. Улар тасаввурида одамлар тотем ва фетиш ёрдамида муайян ютуқларга эришишлари мумкин ҳисобланган. Бу ҳақда мифлар ҳақида тўхтаганимизда ҳам маълумот берганмиз. Ўзбек аجدодлари бўри, илон, от ва бошқа бир қатор ҳайвонларни ўзларига ҳомийлик қилишини руҳан ҳис этганлар. Эртакларнинг дастлабки намуналарида айнан ана шу дунёқараш асосида асарлар яратганлар. «Бўри», «Чўлоқ бўри», «Илон оға», «Айиқ полвон» каби эртаклар шулар жумласидандир.

«Қуёш ерининг паҳлавони» эртагида она айиқ Рустамни парвариш қилади, унинг ҳаётида ҳомий сифатида ўрин эгаллайди: Рустам ва отаси – ямоқчи чолга қўлидан келганча яхшиликлар қилиб душмандан асрайди. Мансур Афзалов «Илон оға» эртагини алоҳида ажратиб кўрсатади: “Илон – қуёв ниқобини олса, инсонга айланади. Қиз илоннинг ниқобини куйдириб юборса, у каптар бўлиб учиб кетади. Илон оғанинг онаси ва холаси ялмоғиз кампир бўлади. Улар Илон оға билан қизга кўп тўсқинлик қиладилар. Лекин Илон оға ва қиз ўз тадбирлари орқали ялмоғиз кампирни енгиб, мурод-мақсадларига етадилар”. Хусусан, «Чўлоқ бўри» эртагида подшоҳнинг

кенжа ўғли афсонавий тилла қушни олиб келиш учун сафарга чиққанида чўлоқ бўрига дуч келади. Унга нон беради. Бўри ундан ёрдами аямайди. Қуш учун сафарга чиққан бола бир қиз ва от билан уйига қайтади. Ўйда акаларининг ҳолидан хабар олади. Аммо акалари унинг кўзларини ўйиб, чоҳга ташлайдилар. Эртақ охирида кенжа ўғил барибир мурод-мақсадига етишади, акалари жазоланадилар. Бу турдаги эртақларнинг моҳияти тотем ҳисобланган ҳайвон ва қушларнинг асар қаҳрамонига ўзларининг сеҳрли фазилатлари воситасида ёрдам бериш билан изоҳланади. Шу мазмундаги яна бир эртақ «Кенжа ботир» деб аталади. Унда ҳомий сифатида от қатнашади. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг яна бир турида мажозий фикр юритиш усули устувордир. Бундай эртақлар фарзандларга панд-насиҳат, тарбия бериш мақсадида яратилган. Ҳар қандай вазиятда бирга бўлиш, дўстликни кадрлаш кераклиги эртақнинг бош ғоялари ҳисобланади. Инсон бир-бирига яхшилик қилса, албатта, ўзининг орзусига етишади, деган фалсафа асосида тўқима воқеалар, қизиқ-қизик образлар ўйлаб топилади. «Сусамбил» эртаги ана шундай асарлар қаторидан ўрин олган. Ҳўкиз, эшак афсонавий Сусамбил шаҳрида эркин, тўкин ҳаёт кечирмоқчи бўладилар. Уларга ҳўроз, каламуш, арилар эргашадилар. Узоқ қийинчиликдан сўнг мақсадга етадилар. Аммо бу ерда уларга бўрилар ҳужум қилади. Шунда ҳўкиз уларни сузади. Каламушлар ер қовлаб, бўриларни гўрга тикмоқчидек кўрқитадилар. Арилар чақади. Ҳўроз қичқириб, эшак ҳанграб бўриларни безовта қилади. Охири-оқибат бўрилар аҳил биродарлардан зўрға қочиб қутуладилар. Ўз галаларига бориб ваҳима соладилар. Натижада, бутун бўрилар Сусамбилдан қочишга мажбур бўладилар. Ҳайвонлар эса тўкин ҳаёт кечирадилар. Бу эртақда бахтга эришиш осон эмас, аммо эришилган бахтни сақлаб қолиш ундан ҳам қийинроқдир, деган доно фикр ҳайвонлар мисолида мажозий тарзда ўз ифодасини топган. «Овчи, Кўкча ва Доно» эртагида ҳам каптар, сичқон, қарға, тошбақа, кийикнинг дўстлиги уларни бир неча марта ўлимдан қутқаради. Фақат самимий, беғараз дўстлик оқибатида каптарлар тўрдан, кийик тузоқдан, тошбақа овчи солган халтадан қутулади. Бу фикрлар замирида ҳам фақат дўстликни кадрлаш ғояси ўз ифодасини топган. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг кейинги тури кўпроқ маърифий мақсадни амалга ошириш учун яратилган. Оталар фарзандларига ўз ҳаёт тажрибаларидан сабоқ беришлари керак. Фарзанд ўз оиласида катта бўлаётгани сабаб атрофида яшаётган ҳайвонлар ҳақида маълумотга эга бўлмайдилар. Тўғри, улар қўй, от, эчки, товуқ, эшакни ўз кўзлари билан кўрганлар, муайян тасаввурга эгалар. Аммо бўри, айиқ, илон, тулки, бургутни улар билмайдилар. Шунинг учун эртақларда уларнинг ҳаёт кечириш тарзи юзасидан муайян маълумотларни бериш лозим бўлади. Бу таснифдаги ҳайвонлар ҳақидаги эртақларда бўрининг ваҳшийлиги, одамга ҳужум қилиши мумкинлиги, тулкининг айёрлиги, лайлак тумшуғининг узунлиги, кийик думининг тўмтоқлиги изоҳланган асарлар вужудга келган. Дарвоқе, илмий адабиётларда кўрсатилишича, бундай эртақларнинг асосий қаҳрамони сифатида, кўпинча, эчки иштирок этади. Бир қатор эртақларда нима учун қарға қора, кийик думи тўмтоқ, мусича кўкраги нима учун

чакичланганга ўхшайди каби саволларга жавоб берилади. Улар қаторида «Бўри билан тулки», «Кийик билан кади», «Хўроз билан тулки», «Лайлак билан тулки», «Бузоқ, эчки ва қўзи» каби намуналар бор. Масалан, «Кийик билан кади» эртагида «Кади кийикни кўрқитади. Кийик кадидан ўч олмоқчи бўлади ва уни думига боғлаб чўктиради. Кади кийикни сув тагига тортади. Кийик қирғоққа интилади. Охири кийикнинг думи узилиб тўмтоқ бўлиб қолади. Кийик думи калталигини масхара қилган барча кийикларнинг думини бир-бирига боғлаб кўяди-да, «мерган келяпти», - деб қочади. Думи боғланган кийиклар ҳам ҳар томонга қочадилар ва думларидан айриладилар. Шундай қилиб, кийикларнинг думи тўмтоқ бўлиб қолган экан» . Эртақларда болаларнинг ёш хусусиятлари алоҳида эътиборга олинади. Воқеалар қизиқарли, содда, ихчам, изчил, қисқа баён этилиши талаб қилинади. Баъзан бу мақсад кулгили мазмунга эга ҳолда баён этилади. Тулки билан бўрига бағишланган эртақларнинг бирида гўшт тишлаб кетаётган бўридан тулки: «Бўривой, қаердан келаяпсан?» - деб сўрайди. Бўри: «Попдан», - деб жавоб беради ва оғзидаги гўштини тушириб юборади. Иккинчи марта худди шундай вазиятда тулки яна сўрайди. Шунда бўри: «Ғиждувондан», - деб жавоб беради. Кулгили вазият ифодаланган бундай эртақларда, бир томондан, шунчаки ҳазил назарда тутилгандек туйилади. Аммо уларнинг заминида одамларнинг бир-бирига бўлган муносабати акс этади.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг юқорида қайд этилган уч туридан ташқари қаҳрамонларнинг иштирокига кўра ҳам муайян турлари бор. Хусусан, фақат ҳайвонларгина иштирок этганлари, ҳайвонлар билан одамлар иштирок этгани ва ҳ.з.

Хуллас, ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар мазкур жанр шаклланишидаги дастлабки намуналарни ташкил этган. Уларда қадимги аجدодларимизнинг мифик дунёқараши ўз ифодасини топган. Кейинги намуналарда одамлар ўртасидаги ижтимоий, маиший муносабатлар мажозий усулда ўз ифодасини топган. Уларда, асосан, кўпроқ тарбиявий мақсадлар назарда тутилган. Ва, ниҳоят, бу турдаги эртақларнинг нисбатан кейин яратилган намуналарида маърифий маълумот бериш мақсади амалга оширилган.

Сеҳрли эртақлар. Жаҳон халқлари эртақларидаги умумий ўхшашлик ҳақида фикр борганида, кўпроқ сеҳрли эртақлар назарда тутилади. Инсон қадим замонларда ҳам хаёл сурган, ўзича турли-туман ғаройиб воқеаларни ўйлаб топган. Аслида, мифларнинг вужудга келишида ҳам аجدодларимиздаги айнан ана шу хусусият етакчи аҳамиятга эга бўлган. Кейинчалик фантастик воқеалар тотем, фетиш образлардан учар гиламларга, сеҳрли дастурхонларга, олтин қайнайдиған хумларга, истаган одамни истаган пайтда кўриш мумкин бўлган жомларга, ойналарга ўтган. Бундай воқеаларни ўйлаб топиш аجدодларимиз орзулари, ҳаваслари билан асосланган. Йўл азобидан азият чеккан инсон учар гилам, от, манзилга кўз очишда етказган бўрини ўйлаб топган. Озиқ-овқат топишга қийналган одам эса очил дастурхоннинг ижодкорига айланган. Натижада, сеҳрли эртақлардаги воқеа-

ходисалар ҳақиқий маънода аجدодларимиз орзу-ҳавасларининг мажмуасига айланган.

Илм-фан тараққиётида катта кашфиётлар, одатда, олим ҳаёлида пайдо бўлган режа – гипотезадан бошланади. Гипотеза аста-секин ривожланади ва ҳаётга татбиқ этилишининг лойиҳаси шаклланади. Олим ана шу лойиҳанинг илмий заминини топганидан сўнг кашфиётнинг амалга ошиши учун шароит яратилган бўлади. Сеҳрли эртақлар бир жиҳатдан инсон онгида яратилувчи ана шу гипотезалар йўналишини бошқарган, деб хулоса қилиш учун етарли асос бор. Гап шундаки, бугунги кунда оддий ҳаёт ҳақиқатига айланган велосипеддан тортиб автоулов, поезд, самолётлар; телефон, телеграф, радио, телевидение, электр чироқларнинг кашф этилишини бевосита эртақларда акс этган орзулар билан далиллаймиз. Уяли телефонни айтмайсизми, тўқув дастгоҳлари, ҳар хил кимёвий, физикавий кашфиётлар босқичма-босқич таҳлил этилса, уларнинг ҳаммасини биз бир оз олдинроқ сеҳрли эртақлар воқеаларида учратганимизга амин бўламиз.

Сеҳрли эртақлар бош қаҳрамонга нимадир (кўпинча, фарзанд) етишмаслиги, қаҳрамоннинг етишмаётган нарсасига эга бўлиши, унга нимадир қилишнинг (гапириш, алоҳида бир эшикни очиш, бирор нарсага қараш ва ҳ.к) тақиқланиши, тақиқнинг бузилиши, кучли рақибга дуч келиш, хавфли сафарга чиқиш, сафар якуни, рақиб билан олишув, мурод-мақсадга етиш каби лавҳалардан иборат бўлади. Таниқли олим В.Я.Пропп юқоридаги тартибнинг жаҳон халқлари ижодидаги сеҳрли эртақлар матни таркибини ташкил қилувчи асосий унсурлар эканини чуқур илмий асосда мисоллар билан исботлаб берди. Юқорида қайд этилган мулоҳазалардан ғайритабиий мўъжизалар рўй бериши, афсунгарчилик, сеҳрли воқеалар, бир нарсанинг иккинчисига айланиши, булар ҳаммасининг муайян тизим (В.Я.Пропп тавсияси) тартибида ҳикоя қилиниши сеҳрли эртақлар хусусиятини ҳосил қилади. Ҳамид Олимжон ифодалаган «Ўзи учар гиламлар», «Ўт боғлаган қанотлар», «Беқанот учган отлар», «Қиз бўлиб очилган гул», «Сўйлагувчи деворлар», «Бола бўп қолган чоллар» каби тасвирлар айнан сеҳрли эртақлар матнлари билан боғлиқ экани маълум бўлади.

Аксарият ҳолларда сеҳрли эртақ воқеаси фарзандсизлик мотивидан бошланади. Аммо тез орада асар қаҳрамони фарзандга эга бўлади. Бу ҳодиса олма, арпа ёки бирор нарса ейишдан, баъзан ўз-ўзидан рўёбга чиқади. Туғилган бола билан дастлабки танишишданок унинг ғайриоддий фазилатлари борлиги аён бўлади. Бу фазилат, аввало, унинг ўта тез суръатлар билан катта бўлишида кўринади. Фарзанд вояга етгач эса ўзи яшаётган муҳитга таъсир этади ва ҳаётда кескин ўзгаришларга эришади. Сеҳрли эртақ қаҳрамонлари ўлиб қайта тирилиш хусусиятига эга эканликлари билан ҳам бизни ўзига жалб қилади. Тўғри, ўлган одамга жон ато этилиши қадимги аجدодларимиз дунёқараши ифодаси сифатида баҳоланади. Аммо айни пайтда ўлган одам руҳининг кун, ой, йиллар давомида ўзи яшаган хонадондан ажрамаслиги, турли шакл-ҳолатларда қариндошларига кўриниб туриши сеҳрли эртақларда оддий тасвир воситаларига айланганини ҳам қайд этиш мақсадга мувофиқдир.

Халқ онгида инсоннинг бирон яхшилиги, албатта, тақдирланиши лозим. Асар қаҳрамони семурғга, айиққа, лайлакка кўрсатган ёрдами эвазига мушуқлари осон бўлади. Унинг ёрданидан фойдаланган ҳайвонлар кейинчалик сеҳрли имкониятлари билан қаҳрамон ҳамроҳига ва бирон олижаноб мақсадни қўлга киритиш воситасига айланадилар. Айрим эртақларда эса адолат айнан ана шу яхшилиқ эвазига ғалаба қозонади. Хусусан, «Ур тўқмоқ» эртагидаги чол даволаган лайлак унга бир мартагина лутф кўрсатиб қолмайди. Балки ўз сеҳри таъсирини охиригача амалга ошириб, унинг қўшниси қилган хиёнатни охиригача фош этади ва жазолайди. Бундай эртақларда адолат тасодифий эмас, қонуний ажрим экани воқеалар моҳиятига сингдириб юборилади.

Сеҳрли эртақлар жозибаси, кўпинча, асардан ўрин олган мўъжизавий сафарлар, ҳайратомуз тўқинлиқ акс этган лавҳалар, ҳаёл бовар қилмайдиган жоду ва афсонавий учрашувлар тасвирида ўз ифодасини топади. Эртақларда ҳаёт шу қадар мазмунли ва бебаҳо эҳсонки, унда бўлиши мумкин бўлмаган ҳодисалар тизимининг ўзи йўқ, ечими топилмас муаммо учрамайди, деган халқ фалсафаси нафас олади. «Моҳистара» эртагида Одил исмли подшоҳнинг фарзанди бўлмайди. Охири Дилоро исмли кичик хотини ўғил туғади ва унинг исмини Шавкат қўйишади. Ўтибор беринг: шоҳ исми Одил, кичик хотини – Дилоро, кутиб-кутиб кўрган фарзанди – Шавкат. Ота ўз фарзандини ақлли, илмли, ҳарбий санъатнинг моҳир эгаси, хулқли-ахлоқли қилиб тарбиялайди. Яна ўтибор беринг: подшоҳ ўғлини ўз давлатига ишониб эрка ва ишқмас қилиб ўстирмади. Подшоҳлик давлати ўткинчи эканини таъкидлади. Шавкат ўн етти-ўн саккиз ёшга етганида овга чиқади. Овда тўртала туёғи садафдан, ҳар бир оёғида тўрттадан олтин ҳалқаси бор, шоҳига олтиндан, кумушдан, марвариддан, брильянтдан нақшлар ишланган кийик учрабди. Шундан кейин одамни ҳайратга солган ов бошланади. Кийик худди Шавкатнинг ёнидан қочиб ўтиб кетади. Шавкат дунёни унутиб уни қувлайди ва жаннатмакон боққа боради. Уни фойзли чол кутиб олади. Кийик унинг қизи Сайёра экан. Эртақ воқеаси аслида шу ерда ечимини топиши керак эди. Аммо Шавкат чолнинг тақдири билан қизиқади. Ота унга Моҳистара исмли гўзал ҳақида хабар беради. Чол йигитлик пайтида Моҳистарага ошиқ бўлган экан. Моҳистара исмли маъшуқадан хабар топган Шавкат унинг ишқида иккинчи сафарга отланади. Ёўлда сирли ёй, гилам, жом ва қалпоқларга эга бўлади. Ёйдан отилган ўқ, албатта, нишонга тегар эди. Гилам учади. Қалпоқ уни кийган одамни ғойиб қилади. Жом исталган тилакни бажаради. Шавкат бу нарсалар ёрдамида Моҳистарага эга бўлиш режасини тузади. Халқ оғзаки ижодининг хос хусусиятлари ҳақида тўхтаганимизда шартлиликни тилга олган эдик. Чол ёшлигида Моҳистара қанчалар гўзал бўлса, Шавкат унинг юртини топиб борганида ҳам ўзгармаган эди. Хуллас, Шавкат ўз ақли, топқирлиги, мардлиги, зехни билан Моҳистарага уйланади. Мурод-мақсадига етади. Эртақни ўқиган, аслида, тинглаган одам яқин бир кун давомида (эртақнинг ҳажми катта) ўзини сирли бир оламда юргандек ҳис қилади. Қимматбаҳо тошлар, серҳосил мевали дарахтлар, тўқин дастурхон, паричеҳра гўзал қизлар, дабдабали саройлар, сирли ёй, гилам, қалпоқ, жомлар уни ўраб

туради. Эртақни эшитар эканмиз, Шавкат Шавкат эмас, биз ўзимизни Шавкатдек ҳис қиламиз. Сеҳрли эртақ бадиияти, ундаги сўзлар магияси бизни руҳан ўз оғушига олади. Эртақни тинглаган одам халқнинг чексиз ҳаёлий воқеалар ўйлаб топишига қойил қолади, ижрочисига таҳсинлар ўқийди. Энг муҳими, безакланган кийик, беҳато отадиган ўқ-ёй, одамни ғойиб қиладиган телпак, учадиган гилам, ниятни бажарадиган жом, бошқа эртақлардаги дарёга айланган сочик, чангалзор бўлиб қолган тароқ – ҳамма-ҳаммасига тингловчи ҳам, китобни ўқиган ўқувчи ҳам деярли ишонади. Тўғриси айтсак, эртақ билан мулоқот қиладиган пайтда ундаги воқеаларга ишонмаслик учун вақт ҳам бўлмайди.

Шундай қилиб, сеҳрли эртақларни мазкур жанр шаклланаётган давр маҳсули деб баҳоласак, хато бўлмайди. Улардаги ҳайратомуз гўзал тасвирлар асарни ижро қилиш давомида эртақчининг маҳорат даражасига кўра кўшилиб борган бўлиши мумкин. Тажрибали ва истеъдодли айтувчи ўзи эшитган ва эндиликда айтмоқчи бўлган эртақига ижодий янгиликлар қўшгани эҳтимолдан холи эмас. Сеҳрли эртақлар инсон фантазияси чексиз эканини исботлайди. Улар турмуш ташвишларидан мушкул ҳолатга тушган ота-боболаримизнинг овуниш воситаси бўлган. Эртақни айтиш ёки маза қилиб эшитиш аجدодларимизга ирода, келажакка ишонч бағишлаган. Айни пайтда халқ оғзаки ижоди намуналарининг том маънода сўз санъати эканини исботловчи далил сифатида ҳам хизмат қилган. Миллатдаги катта авлоднинг кейинги фарзандлар учун панд-насихат меросига айланган. Майиший эртақлар. Майиший эртақлар мазмун жиҳатдан ҳайвонлар, сеҳрли эртақлардан бевосита ҳаётий воқеа-ҳодисалар ҳақида ҳикоя қилиши билан фарқланади. Тўғри, бу турдаги эртақларда сеҳрли-фантастик белгиларнинг мавжудлигини инкор қилиб бўлмайди. Аммо умумий ифода чегараси майиший эртақларда анча чекланган. Чунки уларда халқ, аввало, оддий одамлар кўлидан келадиган ишлар юзасидан фикр юритади. Бевосита реал ҳаёт, турмушда рўй бериши мумкин бўлган воқеалар асос қилиб олингани учун ҳам бундай асарлар туркумига майиший эртақлар атамаси берилган. Уларда ҳақиқий ҳаётдаги инсон – миллат вакили (хоҳ ижобий, хоҳ салбий бўлсин), унинг имконияти даражасидаги жисмоний кучи, илми, ақлига воқеалар заминида тавсиф берилади. Аксарият ҳолларда асар қаҳрамонларининг исмлари ҳам қайд этилмайди. Чол, кампир, бир одам, ўғил, қиз, камбағал каби номли инсонлар мазкур эртақларнинг қаҳрамонлари бўлиб келаверади. Бу билан доно халқ эртақда бевосита тингловчи аҳолининг ҳар бири асар қаҳрамони эканини таъкидлаган бўлиши мумкин. Баъзан эса шахс ҳақидаги маълумотлар ўта аниқ шаклда берилади. Эртақчи бу усул билан ҳам қаҳрамон тақдири тўқима эмаслигини уқтиргандек бўлади. Филология фанлари доктори Комил Имомов шундай дейди: «Ҳаётий-майиший эртақларда қаҳрамон образи фольклорга хос индивидуаллаштирилган бўлиб, унинг исми, авлод-аждоди, элат, уруғи ҳамда воқеалар содир бўладиган ўрин-жой номларигача мукаммал аниқ берилади. «Ўтган замонда, Боғдод томонда, Мўмажон кампир деган аёл яшар экан. У қизидан қолган набираси Ғафлатжонни бола қилиб боқар экан» . Маълум бўладикки, қаҳрамон исми

берилса ҳам, берилмаса ҳам асосий мақсад эртактаги ҳикоя қилинаётган воқеа оддий маиший турмуш шароитида кечганини таъкидлашдан иборат бўлади. Кейинги мақсад асар иштирокчилари бошидан кечирган турмуш лавҳалари воситасида ёш авлоднинг баркамол инсон бўлиб етишуви учун тарбиявий замин ҳозирлашдан иборатдир.

«Уч оға-ини ботирлар» эртагида мўйсафид ота ўз ўғилларини кўркмас, жасур қилиб ўстиради. Ўз фарзандларини бахт топиш сафарига отлантирар экан, уларга учта маслаҳат беради: «Тўғри бўлинг, бежавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг, уятга қолмайсиз. Дангаса бўлманг, бахтсиз бўлмайсиз». Бу панд моҳиятини таҳлил қилсак, ҳаётга тайёрланиши лозим инсоннинг ҳақиқий амал қилиши керак ҳисобланган фазилатлар акс этганига ишонч ҳосил қиламиз. Халқимизда «Оч қорним, тинч қулоғим» деган мақол бор. Мақолда одам баъзан ночор турмуш кечириши мумкин, лекин безовта кечган сониядан кўра оч қорин билан яшаш афзал экани кўрсатилмоқда. Ота насиҳатининг биринчиси ана шу вазиятни изоҳлайди. Яъни тинчликдан улуғ неъмат йўқлиги қайд этилмоқда. Бу фалсафанинг аниқлигини ўзингиз ҳаётда синаган бўлсангиз, ажаб эмас. Халқимизда «Мақтанма ғоз, ҳунаринг оз» мақоли ҳам бор. Йўқ ва амалга ошмаган ишлар қанча мақталгани билан амалга ошиб қолмайди. Мақтанган одам юзи шувит бўлади. Халқимиз «Меҳнат – меҳнатнинг таги роҳат», дейди. Яъни: «Қимирлаган қир ошар» деганларидек ҳар бир кимса ҳаётга ишониши, ҳаракат қилишни қанда қилмаслиги лозим. Қудукдан сув топа олмаган саҳродаги йўловчи умидсизликка учраб тўхтаб қолмаслиги керак. Маълум бўладики, эртақни яратишдан назарда тутилган бош мақсад фарзандга қийинчиликсиз ҳаёт кечириш калитини тутқизишдан иборат экан. Насиҳатга амал қилиш эса эртакта баён этилган воқеаларда намоён бўлади. Оға-инилар аждар, шер, қароқчилар тўсиғидан ўз тадбиркорликлари билан осон ўтадилар. Аммо кенжа ботир боғда ухлаб ётган подшоҳга заҳар солмоқчи бўлган илонни қилич билан чопиб, қуролини қинига солаётганида подшоҳ уйғониб қолади ва куёвини қотиллик қилмоқчи бўлишда айблайди. Ана шу воқеада ҳам ҳақиқат, адолат охир пироварди ғалаба қилади. Эртақ моҳияти унда ифодаланган лавҳалар давомида ечилиб боради.

Ҳаётий эртақларда тўғрилиқ ва эгрилик, меҳнатсеварлик ва дангасалиқ, поклик ва нопоклик, мардлик ва хиёнат доимий равишда қарама-қарши кўйилади. Халқ эртақ давомида кичик, эътиборга арзимайдиган унсурлардан усталиқ билан фойдаланади, вазият ечимини улар орқали ҳал қилади. «Тухматга учраган киши» эртагида бир бой кўчада жиянининг хотинини кўриб, унга уйланмоқчи бўлади. Инсофга келган амакидек жиянини савдога жўнатиб юборади, аммо келинига уйлана олмайди. Келин карвонбошининг кўлига тушади. Бу ерда ҳам тухматга учрайди. Зўрға қочиб қутулади. Йўлда бир ўғрини ўлимдан қутқаради. Лекин ўғри унга тухмат қилиб карвонга сотиб юборади. Тақдир келинни қутқаради. Аммо бу сафар келин ўғрилар тўдасига дуч келади. Яна озодликка чиқади ва охир пировардида бир шаҳарга подшоҳ бўлади. Эртақ охирида келинга тухмат қилган одамларнинг ҳаммаси бир жойга тўпланадилар ва ҳақиқат рўёбга чиқади. Эртақнинг бош

ғояси маънавий покликни улуғлаш. Халқ «Ҳақиқат букилади, аммо синмайди» мақолининг изоҳини бу эртақда ифодалашга ҳаракат қилган. Ҳар бир лавҳа муайян мақсадни амалга оширади. Инсон идроки чегарасиз қувватга эга эканлиги исботланади. Бир ёшгина келиннинг бошидан ўтган мудҳиш ҳодисалар, унинг турли тухматларга бардош бериши тингловчига «Сенинг пешонангдаги мушкулот келинники олдида арзимаёди-ку» деган фикрни таъкидлагандек бўлади. Эртақ якунида яна бир ибратли ҳикмат бор. Келиннинг эри тухматчиларни жазолаш ҳақида гапирганида, хотини: - Йўқ, улар билан тенг бўлиш керак эмас, - деб жавоб берибди». Демак, халқ ёмон ва ёвуз одам билан муомалада бўлишни, ҳатто, уни жазолашни ҳам унга тенг бўлиш аломати деб баҳолайди. Айнан шу боис ўзбек халқи, миллат менталитети ҳақида гап борганда, олий ҳимматлилиқ, бағрикенглик тилга олинади. Бинобарин, ҳаётий эртақлар (уларни фольклоршуносликда «ҳаётий-маиший», «ҳаётий-сатирик», «маиший» эртақлар деб ҳам юритадилар) қаҳрамонлари ўзбек миллатининг рамзий вакили экан. Улар халққа иймон, виждон, эрк, идрок, ирода, қаноат, ақл, ҳунар, илм ҳақида тарбиявий тушунчалар беради.

Халқ эртақлари бадиий сўз санъатининг гўзал намунаси сифатида алоҳида аҳамиятга эга. «Бир бор экан, бир йўқ экан, бир оч экан, бир тўқ экан...» жумласидан бошланар экан, эртақ «мурод-мақсадига етибди» деган якунгача тингловчи диққати воқеаларга тўлиқ равишда жалб этади. Ундан кейин нима бўлади, бу ҳодиса қандай тугайди, деган саволлар тингловчи ҳаёлини банд этиб туради. Эртақларнинг яшовчанлигига сабаб ҳам уларнинг бадиий мукамаллиги билан белгиланади. Мазмун жиҳатдан ҳаётнинг турли масалалари эртақлар тематик диапазонини таъминлайди. Уларнинг ҳажми мазмунда ифодаланган воқеалар тизимига, муаммоларнинг ечимига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ўзбек халқи эртақлари бир неча дақиқада айтиб тугалланиши мумкин. Айни чоқда гувоҳ замондошларимиз хотирасига ишонсак, бир неча кечалар давомида айтиладиган намуналар ҳам бор. Фольклоршуносликда эртақ жанри бугунги кунда аста-секин йўқолиб бормоқда, деган мулоҳазалар йўқ эмас. Аммо 2006, 2009, 2010 йилларда Жиззах, Қашқадарё, Самарқанд, Тошкент вилоятида ўтказилган фольклор экспедициялари бу фикрни билдиришга ҳали эрта эканини ҳам кўрсатди. Талабаларимиз бир қатор эртақларни ҳам ёзиб олишга муваффақ бўлдилар. Бу ижобий ҳолатнинг бош сабабини ҳам эртақлар бадииятидан ахтариш мақсадга мувофиқдир. Аввало, эртақлар сюжети пухта ўйлаб тузилган режага бўйсунди. Ҳар бир воқеа иккинчиси билан узвий боғланади, кейинги лавҳалар аввалгиларидаги тушунчаларни ривожлантириб боради. Эртақларда халқ миллий тилига мансуб сўзлардан ўрнида фойдаланиш сезилади. Айтувчи ўз ҳикоясини содда гаплардан тузилган аниқ фикрлар воситасида давом эттиради. Бу жанрга мансуб асарларда, албатта, қизлар ўн тўрт кунлик ойдан гўзал, йигитлар мард, қиличлар кескир, дастурхонлар очилувчан, хумлар қайнама хусусиятларга эга бўладилар. Эртақларда жуда бой ва турли-турли ўхшатиш, сифатлаш, муболағалар мажмуасига дуч келамиз. Шунинг учун ҳам оғзаки ижодимиз таркибидаги бу асарлар ҳақиқий маънода

қадриятлар намунаси, маданий меросимизнинг ноёб гавҳар — инжулари даражасида эъзозланади.